

MAQOLLARGA ETNOLINGVISTIK YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI

A.A.Axrorov¹

Mas'ul muallif: Axrorov Alisher Akbarovich, Guliston davlat universiteti dotsenti filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Accepted: 22 Sentabr 2026
Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Axrorov, A. A. MAQOLLARGA ETNOLINGVISTIK YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI / A. A. Axrorov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 2. — B. 109–112.

1. Guliston davlat universiteti dotsenti filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Xalq maqollari o'zi yaratgan xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini, an'analari, e'tiqodiy tushunchalarini o'zida saqlagan va shunday tushunchalarni ifodalab kelayotgan barqaror birliklardir. Shu bilan birga maqollar asrlar osha saqlanib, sayqallanib xalq donoligini o'zida ifodalashi bilan ham xarakterlidir. Zotan, maqollar o'zi yaratgan xalqning turli tomonlarini namoyon qilishi, saqlab kelishi bilan ahamiyatli ekan ularning zamirida bunday tushunchalar qadriyat sifatida yaxshi saqlangan bo'ladi. Xalq qadriyatlarining namoyon etuvchisi va saqlovchisi sifatida bunday birliklar zamirida xalqning tarixi, ma'naviyati, madaniyati ham ifodalanadi. Shuning uchun ham maqollarning etnolingvistik jihatdan o'rganish dolzarbdir. Mazkur maqolada ham xalq maqollarida urf-odat, an'analarning qadriyat sifatida saqlanishi masalasi yoritib, ularning etno-madaniy xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: maqollar, tarixiy tafakkur, etno-madaniy kod, etno-madaniy birlik, parema, etnolingvistika, mentalitet, kognitiv, konsept.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПОСЛОВИЦАМ

Аннотация. Народные пословицы являются устойчивыми единицами, в которых сохраняются образ жизни, обычаи, традиции и религиозные представления народа, создавшего их, и которые продолжают выражать подобные понятия. Вместе с тем пословицы характеризуются тем, что, сохраняясь и оттачиваясь на протяжении веков, они выражают народную мудрость. Поскольку пословицы имеют значение как средство отражения и сохранения различных сторон народа, создавшего их, такие понятия сохраняются в их основе как ценности. Как носители и хранители народных ценностей, подобные единицы также отражают историю, духовность и культуру народа. Поэтому изучение пословиц с этнолингвистической точки зрения является актуальным. В данной статье также освещается вопрос сохранения обычаев и традиций как ценностей в народных пословицах, а также раскрываются их этнокультурные особенности.

Ключевые слова: пословицы, историческое мышление, этнокультурный код, этнокультурная единица, паремия, этнолингвистика, менталитет, когнитивный, концепт.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE ETHNOLINGUISTIC APPROACH TO PROVERBS

Abstract. Folk proverbs are stable units that preserve within themselves the lifestyle, customs, traditions, and belief concepts of the people who created them and continue to express such concepts. At the same time, proverbs are also characterized by preserving and refining themselves through centuries and expressing the wisdom of the people. Since proverbs are important in demonstrating and preserving various aspects of the people who created them, such concepts are well preserved in their essence as values. As carriers and preservers of national values, such units also express the history, spirituality, and culture of the people. Therefore, studying proverbs from an ethnolinguistic perspective is relevant. This article also highlights the issue of preserving customs and traditions as values in folk proverbs and reveals their ethnocultural features.

Keywords: proverbs, historical thinking, ethnocultural code, ethnocultural unit, paremia, ethnolinguistics, mentality, cognitive, concept.

Kirish. Maqollar xalqning tarixi, madaniyati, ma'naviyatini, yashash tarzini o'zida ifoda etuvchi va zamirida o'zi yaratgan xalqning shakllanishi bilan bog'liq urf-odat, an'ana, e'tiqodiy tushunchalarni saqlovchi vositalar hisoblanadi. Shu bois bunday barqaror birliklarga asrlar davomida sayqallanib, xalqning ma'lum davr elementlarini tashuvchi hamda saqlovchi vosita sifatida qaraladi va o'rganiladi. Xalqning tarixan shakllanish davrida ularning yashash va kundalik turmush tarzi bilan bog'liq qarashlar hamda tafakkuridan muqim joy egallagan, qadriyat sifatida e'zozlanib, bugungi kunda ham shu jihatlarinin saqlab kelayotgan tushunchalar etnolingvistikaning asosiy o'rganish obyekti bo'la olishi bilan ahamiyat kasb etadi. Bunday tushunchalarni o'zida namoyon qilgan til vositalaridan biri esa, shubhasiz, maqollar sanaladi. Shuning uchun ham tilning

lingvokulturologik, etnolingvistik, kognitiv jihatlarini o'rganishda ularning o'rni masalasi tilshunoslikda dolzarb va yechimini kutayotgan muammolardandir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bugungi kunda maqollar zamonaviy tilshunoslikning ko'plab yo'nalishlari obyekt sifatida tadqiq etildi. Xususan, B.Jo'rayeva [A3,32], Sh.Qalandarov [A4,41], D.Tosheva [A7,56], R.Madjidova [A5,32], Z.Muqimova [A2,79]larning izlanishlarida maqollarning zamonaviy talqini va tahlili amalga oshirilgan. Bu tadqiqotlar doirasida xalq maqollarining shakllanishi va ularning pragmatik, lingvokulturologik xususiyatlari, lingvomadaniy kodlar sifatidagi o'rni masalalari yoritib berilgan. Mazkur maqolada ham shu tilshunoslarning fikriga tayanildi. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslik sohalarini rivojlantirishga o'zining hissasini qo'shib kelayotgan olim A.Mamatovning fikrlariga tayanildi [A1,168]. Zero, olim tomonidan va rahbarligi ostida tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgani va olib borilayotgani hech kimga sir emas. Masalani yoritishda yuqoridagi olimlar tomonidan shakllantirilgan metodologiyaga tayangan holda, tarixiy-qiyosiy, semantik-struktural, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, kontekstual metodlardan foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Tilga faqat kommunikativ vosita sifatida emas, muayyan xalqning tajribasi, madaniy qadriyatlari, mental xususiyatlarini o'zida mujassam etgan murakkab tizim sifatida qaraladi. Shu boisdan tilning xalq tarixi, madaniyati, ma'naviyati bilan bog'liq jihatlarining tadqiqi tilshunoslik uchun muhim hisoblanib bormoqda va yangi izlanishlarga ehtiyoj to'g'dirmoqda hamda bu borada tilning bu jihatlarini tadqiqi bilan shug'ullanadigan etnolingvistika yo'nalishi zamonaviy tilshunoslikda xalq madaniyati, tarixi, ma'naviyatini tildagi aksini o'rganishi jihatdan ahamiyati ortib bormoqda. Zero, tilning muhim jihatlaridan biri ham shundaki, o'zida tilning muayyan davri haqida axborotni yetkazish – tashish xususiyatiga ega. Ayni shu jihati xalq madaniyatini o'rganishda muhim manba sifatida qaraladi. Asrlar davomida shakllangan tilda o'zi yaratgan xalqning butun dunyoqarashi, e'tiqodi, turmush tarzi o'z ifodasini topadi. Aynan shunday xususiyatlar xalq jonli tilida, paremalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham xalq maqollari xalqning tili, madaniyati va milliy tafakkurini o'zida birlashtira olgan, qadimdan shakllanib, milliy-madaniy birlik sifatida qo'llanilish imkoniyatiga ega birikmalar hisoblanib qolmoqda. Ular tarkibida ifodalangan birliklarning ham turli davrlarda, turli holda qo'llanilgani, aksariyati tilning taraqqiyoti va davrlar o'tishi natijasida o'zgarishlarga uchragan holda, ayrimlari shakllanish davriga xos belgilarini saqlab, o'zgarishsiz kelayotgani ham tabiiy jarayon hisoblanadi. Shuning uchun ham maqollar xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va mental xususiyatlarini o'zida jamlagan holda etnolingvistik xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi.

Etnolingvistika til vositalarida ifodalagan etnomadaniy mazmun, ya'ni xalqning ma'daniy kodlari, urf-odatlar, marosimlari, qadriyatlari va e'tiqodiy qarashlarining qay darajada aks etganligini o'rganishi bilan ahamiyatlidir. Tilning etnolingvistik tadqiqida uning madaniyat bilan uzviy bog'liq holda, til birliklari va birikmalarida saqlanib kelayotgan tarixiy-semantik, etno-madaniy birliklarning o'rganilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Bunday xususiyat maqollar, xalq jonli tili – dialektizmlar, topishmoqlar, frazeologizmlar va folklor matnlarida yaxshi namoyon bo'ladi. Chunki bunday vositalar xalqning uzoq tarixiy davrlar mobaynida shakllangan tajribasini umumlashtirgan holda aks ettirishi bilan ahamiyatlidir.

Maqollar o'zi yaratgan xalqning o'zigagina xos bo'lgan milliy jihatlar, qadriyatlarini namoyon qiluvchi vosita hisoblanishi bilan bir qatorda, shu xalqning shakllanishi va rivojlanishi, taraqqiy etishini ko'rsatuvchi etno-madaniy kodlar hisoblanadi. Zero, etnolingvistika doirasida qaraluvchi til birliklari bugungi kunda tadqiqotlarning asosini tashkil qilmoqda. Zotan, etnolingvistik jihatdan qilinadigan tadqiqotlar zahirida xalqning udumlari, tushunchalari, e'tiqodlari, umuman olganda, xalq bilan yashab kelayotgan tushuncha va qarashlarning tildagi ifodasiga alohida e'tibor qaratiladi va o'rganiladi. Shu boisdan etnolingvistika bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar, asosan, xalqning milliy madaniyat va ma'naviyatini, kelib chiqish va rivojlanish tarixi, e'tiqodiy tushunchalarini til birliklarida saqlash hamda namoyon qilish imkoniyatini ochib berishga qaratilmoqda. Xalq maqollari ham asrlar davomida shakllanib kelganligi bois uning zahirida tilning, shu bilan birga, insonlarning yashash borasida qilgan barcha harakatlari, turmush tarzi va undagi amal qilinishi lozim bo'lgan yoki amal qilinmasligi shart bo'lgan xususiyatlari va ularning qanday tushuncha yoki qarashlar bilan bog'lik ekanligi, shu bilan birga, tarkibida ma'lum davr elementlari o'zgarib, yaxshi saqlangan holda yetib kelganligi bois, bunday til vositalari ma'lum davr haqida axborot berish bilan birga, o'sha davr madaniyatini namoyon qiladi.

Xalq orasida El o'tar, Ka'dasi qolar; Oltin chirimas, Ka'da qarimas; Osh ko'p bo'lsa, ka'da ko'p (ka'da – eskidan qolib kelayotgan tartib-qoida, udum, rasm-rusm) maqollarida ham ka'da – xalq hayotiga doir tartib-qoida, udum, rasm-rusmlar uzoq davr yashashi, asrlar osha saqlanishi haqida axborot beriladi. Shu bilan birga, mazkur maqollar tizimi xalqning madaniy tafakkurida ka'da – eskidan qolib kelayotgan tartib-qoida, udum, rasm-rusmlar tushunchalari semantik va madaniy kategoriya sifatida shakllanganligini ko'rish mumkin. Bunday tushunchalar qadimiy tajriba, avloddan avlodga o'tuvchi udum va rasm-rusmlarning til birliklarida mustahkamlanishini ko'rsatadi. Bunda El o'tar, Ka'dasi qolar maqoli orqali el – jamoa o'zgarishi mumkinligi ta'kidlanadi, lekin uning ijtimoiy-madaniy yadrosi – ya'ni ka'da – barqaror va davomiy fenomen sifatida konseptuallashtiriladi. Ifodalanayotgan o'tmoq fe'li asosida jamiyat va insonlarning foniyiligi, qolmoq fe'li orqali esa an'ananing uzluksizligi qarama-qarshi qo'yilib, xalq tafakkurining ustuvor ekanligi aks etadi. Xalq tafakkuri mahsuli sifatida ka'da asrlar davomida yashab kelayotgan, xalq tajribasi na'munalari hisoblanadi. Keyingi Oltin chirimas, Ka'da qarimas maqolida ham bunga ishora qilinadi. Ya'ni ularga doimiy amal qilinadigan me'yor sifatida qaraladi. Shuning uchun ham xalq udumlari, urf-odat, an'analari asrlar osha yashab, saqlanib kelmoqda.

Osh ko'p bo'lsa, ka'da ko'p maqoli etno-madaniy jihatdan marosimlik va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi. Maqolda ifodalangan osh konsepti o'zbek xalqining milliy taomi ekanligi bilan birga, mehmondo'stlik, to'y-tomosha va jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar ramzi sifatida talqin qilinadi. Xalq orasida to'y-tomosha hamda bayramlarning ko'pligi shu va shunga xos bo'lgan urf-odat va marosimlarning ko'payishiga sabab bo'ladi.

Ko'rinadiki, urf-odat, ma'rosim, an'analar xalq tafakkurining mahsuli sifatida xalq hayotida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan bunday qadriyatlar konseptual va axloqiy meyor shaklida saqlanib, mustahkamlanib boradi. Shuning uchun ham maqollar ma'lum bir davrga xos elementlarni o'zida saqlab, bugungi kunga qadar yetkazib kelganligi bilan ham xarakterlidir.

Xalq orasida amal qilinadigan va qadim davrlardan buyon o'tkazib kelinadigan marosim, urf-odat an'analar xalq ruhiyatiga shunchalik kirib borganki, ularga alohida qadriyat sifatida qaraladi. Shuning uchun ham bunday marosim yoki urf-odat, an'analar yashovchan bo'ladi. Olti kun och qolsang ham – ota odatin qo'yma maqoli ana shunday mazmunni o'zida ifodalaydi. Mahmud Sattor ham o'zining "O'zbek udumlari" asarida xalq udumlari, an'analar, milliy urf-odatlariga katta hurmat bilan qaraydi [A6,221]. Chunki ajdodlardan avlodlarga saqlanib, me'ros bo'lib kelayotgan bunday tushunchalar qadimdan sinalgan, xalq tafakkuridan muqim joy olganligi bois, insonlar bunday tushunchalarga alohida e'tibor bilan qarashadi. Shuning uchun ham yuqoridagi maqolning mazmuniga mana shunday g'oyalar singdirilganligi bilan ahamiyatlidir. Shuning uchun ham xalq orasida, shu bilan bir qatorda, maqollar orasida xalqning qadimgi e'tiqodiy tushunchalari, hashar kabi umum qadriyat singari, to'y, aza, mehmon kutish, sovcilik, qo'shnichilik kabi milliy madaniyatni ifodalovchi tushunchalar xalq tafakkuridan muqim joy oladi, bunday tushunchalar alohida qadrlanadi.

Xalqimiz azaldan bir-birlariga yordam berish, jamoaviy ishlash asosida mushkul ishlarni birgalikda bajarishgan. Shuning uchun ham hashar xalq hayoti va tafakkurida alohida qadriyat sifatida muhrlangan. Bugungi kunda ham yurtimizda bunday an'ana saqlanib, umumxalq birdamligi sifatida alohida ahamiyat ega bo'lishi bejiz emas. Bunday tushunchalar xalqning asrlar osha yashab kelayotgan, jamoaviy birdamligining ko'rinishi – ramzi sifatida xalq tafakkurida saqlangan tushunchalardir. Bunday tushunchalar esa xalq tilida keng uchrashi va saqlanib kelishi tabiiydir. Masalan, Hashar – elga yarashar, Hashar qildim – uy qurdim maqollarining mazmunida ham bunday jihatlar yaxshi saqlanadi. Bunday tushunchalar esa xalq tafakkurida milliy qadriyat sifatida zamonlar osha yashab kelmoqda. Shuning uchun bunday maqollar xalqning tarixiy tafakkurini o'zida mujassam etgan etno-madaniy kodlar hisoblanadi.

Bunday tashqari maqollarda saqlangan etno-madaniy birliklar davrlar o'tishiga qaramasdan o'z tarkibida tarixiy elementlarni saqlashi bilan ham ahamiyatlidir. Zero, ularning shakllanishi xalq bilan bog'liq holda shu davr tafakkurini namoyon etadi. Xususan, Aytilmagan qo'noq – yo'nilmagan tayoq maqolida xalqning tarixiy tafakkuri madaniyati, ijtimoiy-psixologik qarashlari mujassamlashgan. Xalqimiz orasida mehmon kutishga azaldan qadriyat sifatida qaraladi. Shuning uchun ham xalq tafakkurida mehmon va mehmondo'stlik tushunchalari milliy xarakterga ega birliklar sanaladi. Maqolda tarixiylikning ko'rinishi esa qo'noq tushunchasi bilan bog'lanadi. Bu tushuncha turkiy xalqlarda faol hisoblanadi, ammo yurtimiz hududlarida qo'llanilishi chegarasi anchayin toraygan. Uning muqobil variant sifatida mehmon so'zi faol qo'llaniladi. Qo'noq tushunchasi mehmon tushunchasiga nisbatan kengroq semantik maydonga ega va davriylikni ifodalash uchun ham xizmat qilib kelgan. Xalqimiz madaniyatida mehmon kutishning ham urf-odatlari va an'analar mavjudligi barchaga ayon. Shuning uchun ham mehmon kutishga alohida tayyorgarlik ko'riladi. Aks holda mehmonga kutilganidek izzat-ikrom ko'rsatilmasligi, barcha narsa o'z o'rnida bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham "yo'nilmagan tayoq"dek o'rniga ega bo'lmasligi mumkin. Bunday tushunchalar qadriyat sifatida xalq tafakkurida muqim o'rin egallaganligi bois, shu xalq tomonidan yaratilgan tilida va til birliklari – birliklarida aksini topgan. Bunday tushunchalar xalqning moddiy-madaniy hamda kundalik hayot tajribasini aks ettiruvchi semantik yadroni tashkil etadi. Shu tariqa etno-madaniy kod sifatida maqol mehmondo'stlik konsepti, marosim odobi va ijtimoiy meyorini ifodalab kelmoqda.

Bunday maqollar xalq orasida keng tarqalgan. Folklor elementlari hisoblangan maqol, matal, topishmoqlar kabi paremik birliklar tarkibida, shuningdek, dialektizmlarda xalq tarixini namoyon qiluvchi so'zlar, birlik va birlikmalar yaxshi saqlanganligi bois, ular xalq tarixini o'zida ifodalovchi va yetkazuvchi vosita sanaladi. Masalan, xalqning tafakkuri – donishmandligining ko'rinishi hisoblangan Ochilar qopqani bilib qoq maqolida ham yuqoridagi maqol singari xalqning tarixiy tafakkuri o'z ifodasini topadi. Maqol xalqning kundalik turmush tajribasi, ijtimoiy odob meyorlari va kognitiv tafakkurni aks ettiruvchi etnolingvistik birlik hisoblanadi. Qo'llanilgan qopqa (eshik) oddiy predmet emas, balki tafakkur mahsulida xonadon, oila daxlsizligi, ijtimoiy makon hisoblanadi. Shuning uchun ham maqolning semantik yadrosida insonning vaziyatni anglash, ijtimoiy chegaralarni his etish va harakatini shunga moslash zarurligi ifodalanadi. Kognitiv jihatdan maqolda ifodalangan xalq tafakkuridagi tartib, andisha, ijtimoiy meyorlar, shuningdek, uning konsept sifatida alohida ahamiyatga, inson tafakkurida qiymatga ega ekanligi namoyon bo'ladi.

Xalqimiz tafakkurida uning alohida ahamiyat kasb etishi yoki konsept darajasida shakllanishi bejiz emas. Ularning ildizi qadim e'tiqodiy tushunchalar bilan ham bog'lanishi hech kimga sir emas. Uy kishining faqatgina yashash joyi emas, balki e'tiqodiy qarashlari mujassamlashgan, alohida qadriyat sifatida qaraladigan, ota-bobolari yashab o'tgan joy hisoblanadi. Shuning uchun ham xalq tafakkurida bunday tushunchalar chuqur ildizga ega, milliy qadriyatni ifodalovchi, xalq tarixi bilan bog'liq tushunchalardir. Bunday tushunchalar etnolingvistik jihatdan alohida qiymat kasb etadi. Maqolda ifodalangan birliklar asosida uning tarixiy jihatdan ahamiyatini ham ko'rish mumkin. Qopqa tushunchasi eshik tushunchasidan ko'ra qadimiyroq ekanligini ko'rish – kuzatish mumkin. Bu leksema sifatida qadimgi va eski turkiy til manbalarida faol qo'llanilgan. Bunday berilishni o'zbek maqollarida ko'plab uchratish mumkin: Qaytib ochar qopqani qattiq yopma, Kirar qopqangni qattiq yopma[A8,480] kabi.

Xulosa. Umuman olganda, xalq maqollarida uning turmush tarzi, marosimlari, urf-odatlari, ijtimoiy munosabatlari va e'tiqodiy qarashlariga oid semantik qatlamlar yaxshi saqlanadi. Shuning uchun ham bunday tushunchalar xalq orasida alohida qadriyat sifatida shu xalqning tafakkurida muqim o'rin olgan. Aynan shu xususiyatlari asosida maqollarning kognitiv jihatlarini tadqiq etish, ularning etnolingvistik tomonlarini o'rganish tilshunoslikda o'rganilishi lozim bo'lgan, shu bilan birga, yechimini kutayotgan muhim masalalardan bo'liq qolmoqda. Yuqoridagi maqollarda ham xalq bilan bog'liq

tushunchalarning, xalq tafakkuridan joy olganligi va hozirgi kunda qadriyat sifatida qaralishi tahlil qilindi. Zero, bunday qadriyatlar xalq orasida o'z tushunchalari – til vositalari bilan namoyon bo'ladi. Shunday vositalar sirasiga xalq dunyoqarashi, fikrlarini o'zida jamlagan, asrlar osha yashab kelayogan xalq maqollari kiritiladi. Shu jihatda maqollar etnomadaniy taffakkurni namoyon qiluvchi, milliy mentalitetni aks ettiruvchi hamda til-madaniyat-tafakkur munosabatlarini yorituvchi muhim lingvokognitiv manba, etno-madaniy kodlar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. Toshkent, 2019. 168 b.
- [2] Muqimova Z.R. Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o'rni (o'zbek tili barqaror birliklari misolida). Filol. Fan. Dok. ...diss. Avtoref. Toshkent, 2025. 79 b
- [3] Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. ... дисс. автореф. Самарқанд, 2019. 32 б.
- [4] Қаландаров Ш.Ш. Ўзбек лингвوماданий муҳитида халқ мақоллари эвфемизацияси: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. Фарғона, 2019. 41 б.
- [5] Маджидова Р.У. Антропоцентриқ мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. Фарғона, 2020.
- [6] Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Тошкент: Фан, 1993. 221 б.

